

“İQTİSADI İSLAHATLAR” elmi-analitik jurnal

İQTİSADI İNKİŞAFIN EKOLOJİ HÜDUDLARI

№ 1 (2)

Coşqun CƏFƏROV,
İqtisadi İslahatların Təhlili və
Kommunikasiya Mərkəzinin Səmərəliliyin
Qiymətləndirilməsi Departamentinin
analitiki

İqtisadi inkişafın ekoloji həddləri

Coşqun CƏFƏROV,
İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin Səmərəliliyin
Qiymətləndirilməsi Departamentinin analitiki

XÜLASƏ

Dünya ölkələrində əhalinin rifah səviyyəsinin artırılması və tələbatlarının ödənilməsi istiqamətində ən yeni konsepsiyalardan biri davamlı inkişaf konsepsiyasıdır. Davamlı inkişaf konsepsiyası özündə cəmiyyətin iqtisadi, sosial və ekoloji ehtiyaclarının hər birini nəzərdə tutaraq, indiki və gələcək nəsillər arasında resursların ədalətli bölgüsü məsələlərini ehtiva edir. Dünya iqtisadiyyatının inkişafı fonunda xüsusilə ekoloji ehtiyaclar daha da ön plana çıxır. Ekoloji prinsiplər çərçivəsində fəaliyyət göstərən iqtisadi sistemin qurulması məsələləri müasir dünyanın qarşısında duran əsas məqsədlərdəndir. Məqalədə ekoloji iqtisadiyyat məsələlərində xüsusi yer tutan iqlim dəyişikliyi fenomeni, ekoloji problemlərin nöqtəyi-nəzərindən xarici təsirlər problemi və bu sahədə dövlət siyasətinin ümumi istiqamətləri araşdırılır.

Açar sözlər: *iqlim dəyişikliyi, ekoloji iqtisadiyyat, xarici təsir problemi, bazar səmərəliliyi, ekoiqtisadi tənzimləmə*

GİRİŞ

Hazırda müasir iqtisadi münasibətlərin və eləcə də, dünya əhalisinin tələbatlarının və rifah səviyyəsinin təmin olunmasında təbii resurslar əsas açar faktorlardan biri kimi çıxış edir. Belə ki, qida ehtiyaclarından tutmuş, gündəlik tələbat məhsullarına qədər və digər tələbatların ödənilməsinə təmin edən kənd təsərrüfatı, sənaye, nəqliyyat, kimya, turizm, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, yüngül və yeyinti sənayesi və bu kimi bir çox sektorlar müxtəlif təbii resurslarla birbaşa və ya dolaylı formada əlaqəlidir. Bu faktor özlüyündə təbiətə insanların təsirlərini artırmaqla yanaşı, onun struktur elementlərinin dəyişməsinə səbəb olmaqdadır. Bu qeyd edilən antropogen təsirlər özlüyündə bazar iqtisadi sistemi tərəfindən nəzərə alın bilməyən təsirlər hesab olunur. Xüsusilə sənaye inqilablarından bu yana bu təsirlər özünün maksimum səviyyəsinə çatmış, bəzi ərazilərdə insan həyatına təhlükə yaradan kollaps ərazilərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

XXI əsrin ən böyük bəşəri problemlərindən hesab olunan iqlim dəyişikliyi fenomeni bu təsirlərin ən pik hədlərindən biri hesab oluna bilər. İqlim dəyişikliyi probleminin yaranma səbəbi olaraq dünya ölkələri tərəfindən iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün istifadə olunan əsas enerji resurslarının karbon əsaslı yanacaq məhsulları olması əsas faktor rolunu oynayır. Çox zaman mineral yanacaq növləri olaraq qeyd olunan bu yanacaq növlərinə neft, təbii qaz, kömür kimi dünya enerji bazarında mühüm əhəmiyyətə malik olan əmtəələr daxildir. Bu enerji daşıyıcılarından kütləvi formada istifadə bərpa oluna bilməyən bu resurslarının bilinən ehtiyatlarının tükənməsinə və atmosfərə istixana qazlarının emissiyasına səbəb olmaqdadır. Atmosferdə toplanan istixana qazlarının yüksək konsentrasiyası yer səthində quru və okean ərazilərinin temperaturunun artmasına səbəb olur. İlk baxışdan sadə görünən bu proses bir çox yan təsirlər formasında problemlərin yaranmasına şərait yaradır. Bu problemlərə buzlaqların əriməsi nəticəsində dünya okeanının səviyyəsinin artması, şirin su ehtiyatlarının tükənməsi, sahilyanı zonalarda daşqınlar, quraqlıq və səhrələşmə, meşə yangınları və iqlimin kontinentallaşması kimi problemlər daxildir. Qlobal iqlim dəyişikliyinə coğrafiyasına diqqət yetirsək görərik ki, ən çox təsirə məruz qalacaq ərazilər aşağı gəlirə malik olan və tropik qurşaqlarda yerləşən ölkələrdir. Bura tropik Afrika, Latın Amerikas, Hindistan yarımadası və sahilyanı ərazilər daxildir. İqlim dəyişikliyinə səbəb olduğu buzlaqların əriməsi, dünya

okeanının səviyyə tərəddüdləri problemi və bu kimi global xarakter daşıyan problemlər birbaşa müdaxilə imkanlarından məhduddur və bu səbəbdəndir ki, beynəlxalq səviyyədə iqlim dəyişikliyi fenomen kimi xarakterizə edilən problem kimi qiymətləndirilir.

İQLİM DƏYİŞİKLİYİ BAZAR SƏMƏRƏLİLİYİ PROBLEMİ KİMİ

Bir çoxları tərəfindən iqlim dəyişikliyi kimi ekoloji problemlərin əsasən təbiət elmləri ilə məşğul olan insanlar tərəfindən araşdırılması və həll yolları müəyyənləşdirməsinin daha uyğun olduğu düşünülür. Amma məsələnin mahiyyətinə diqqət yetirdikdə bu problemlərin kifayət qədər iqtisadi bir problem olduğu, yaranma səbəbi kimi iqtisadi faktorların mühüm rol oynadığını görmək mümkündür. İqlim dəyişikliyi kimi problemlərə iqtisadi baxış bucağı sadə iqtisadi reallığa söykənir. İqtisadi fəaliyyət zamanı yaranan mənfi təsirlər bazar tranzaksiyalarında öz əksini tapmır. Məsələn zərərli qazları emissiya edənlər bu fəaliyyətə görə heç bir əlavə ödəniş etmirlər, və təbiətə vurulan zərər kompensasiya olunmur. Əgər siz bazara gedib nə isə alırsınızsa, mütləq şəkildə əldə edilən məhsulun dəyəri kompensasiya olunur. Siz tərəfdən məhsulun istehsal, nəqliyyat, saxlanma və s. digər xərclərinin hər biri ödənilir. Yalnız çox vacib olan bir xərc ödənilməmiş qalır; məhsulun tam reallaşması mərhələsinə qədər təbiətə vurulan zərər. İqtisadiyyatda bunun kimi hallar **“xarici təsirlər(externalities)”** adlandırılır. Qeyd etmək yerinə düşər ki, xarici təsirlər hər zaman mənfi hal kimi qiymətləndirilməməlidir. Məsələn, ETT-in inkişafı nəticəsində yaranan texnologiyalar müsbət xarici təsir kimi xarakterizə olunur. Mənfi xarici təsir problemi bir çox tarixi sınaqlardan çıxmış bazar iqtisadi sistemi tərəfindən, digər bir sözlə bazarın **“gözəgörünməz əli”** tərəfindən həll edilə bilmir. Belə ki, azad bazar tərəfindən emissiya olunan karbon qazına görə əlavə ödəniş qoyula bilmir. İstehsal olunan və bazara çıxarılan məhsullarda təbiətə vurulan zərər qiymətə əlavə olaraq öz əksini tapmır. Nəqliyyat xərclərinə karbon qazının emissiya xərcləri daxil olmadığına görə biz daha çox səyahət edə bilirik. Meşə sənayesində kağızın istehsal xərclərinə ağacların oksigen emissiyasının alternativ dəyəri daxil olmadığına görə daha çox kağızı çapa verə bilirik. Buna görə müvafiq əmtəələr üzrə bazarda formalaşan qiymət tarazlığı optimal tarazlıq nöqtəsi kimi çıxış etmir. Ümumi olaraq qeyd edə bilərik ki, optimal bazar tarazlığının əldə olunması üçün müvafiq çirklənməni yaradan və mənfi əks təsirlərə malik olan əmtəələr üzrə bazar təklifi əyrisi daha yuxarıya doğru hərəkət etməli, bazar tarazlıq nöqtəsi isə daha yuxarıda formalaşmalıdır.

XARİCİ TƏSİRLƏR PROBLEMİNDƏ EKOİQTİSADI TƏNZİMLƏMƏ ALƏTLƏRİ

Qeyd edilən mənfi təsirlər nəzərə alınaraq dövlətin tənzimləmə rıçaqları nəzərə alınaraq tənzimləmə siyasəti müəyyən edilə bilər. Tənzimləmə əsasən iki istiqamət üzrə həyata keçirilir.

■ **Birbaşa tənzimləməni nəzərdə tutan inzibati nəzarət siyasəti**

■ **Bazar iştirakçılarının özlərinin problemi həll etməsi istiqamətində iqtisadi təşviqetmə siyasəti**

Xarici təsirlər probleminin həlli məqsədilə qeyd olunan iki istiqamət üzrə aşağıdakı tənzimləmə metodlarından və fəaliyyət istiqamətinin növlərindən asılı olaraq onların müxtəlif kombinasiyalarından istifadə oluna bilər.

Birbaşa tənzimləmə: Birbaşa tənzimləmə dünyanın bir çox ölkələrində, o cümlədən ölkəmizdə də tətbiq olunan ekoiqtisadi tənzimləmə metodudur. Bir çox hallarda bəzi iqtisadi fəaliyyət növləri nəticəsində yaranan yüksək entropiya dəyərinə malik olan tullantılar ətraf mühitə vurulan zərər nöqtəyi-nəzərindən çox xərc yaratdığı üçün o fəaliyyət sadəcə qadağan edilir. Məsələn, ölkəmizdə 2021-ci ildən etibarən qalınlığı **15 mikrona** qədər polietilen torbaların, habelə birdəfəlik istifadə üçün nəzərdə tutulan plastik qarışdırıcı çubuq, çəngəl, qaşiq, bıçaq, boşqab və stəkanların sahibkarlar tərəfindən idxalı, istehsalı, həmçinin ticarət, ictimai iaşə və digər xidmət obyektlərində istehlakçıya satılması və ya verilməsi **“Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında”** Azərbaycan Respublikası Qanununa edilən dəyişikliklə qadağan olunub. Müvafiq iqtisadi fəaliyyət və ya istehsal nəticəsində yaranan maddələr kifayət qədər təhlükəli olduqda birbaşa qadağa metodundan istifadə olunması məqsədəuyğundur. Digər hallarda

müvafiq tənzipləmə orqanları tərəfindən istehsalçı firma və müəssisələr üçün atılan tullantıların miqdarını, emissiya səviyyələrini müəyyən edən qərarlar qəbul edilir və bu istiqamətdə işlər həyata keçirilir. Buna misal olaraq bir çox ölkələrdə kağız istehsalçıları tərəfindən çaylardan istifadəyə və tullantıların miqdarına məhdudiyətlər tətbiq edilir, nəqliyyat vasitələri emissiya testlərindən keçirilir, avtomobillərin istehsalı və istifadəsinə müvafiq standartlar tətbiq olunur. Bu istiqamətdə həyata keçirilən tənzipləmə tədbirləri iqtisadi ekspansiya səviyyəsini arzu olunan səviyyədə məhdudlaşdırmağa imkan verir . Bu metod eləcə də, müvafiq bioloji tələblərin ödənilməsi üçün tənzipləmə vasitəsi kimi istifadəsi mümkündür. Məsələn, yuxarıda qeyd edilən kimi balıqların çoxalma mövsümündə balıqçılıq fəaliyyətinə qadağaların tətbiqi bioloji tələblərin ödənilməsi vasitəsi kimi istifadə oluna bilər. Bu qaydaların hamı üçün bərabər formada, eləcə də məqsədlərdən asılı olaraq müvafiq subyektlər arasında fərqli formada tətbiqi mümkündür. Birbaşa tənzipləmə metodları ən çox tətbiq olunan tənzipləmə vasitələrindən biri hesab olunur. Bu məntiqlidir, çünki bu metodun implementasiyası, ona nəzarət kifayət qədər asandır. Belə ki, iqtisadi subyektlərin müvafiq qaydalarla təsdiq olunmuş formada fəaliyyət göstərib-göstərmədiyini monitorinq və digər ekoloji audit fəaliyyəti ilə asanlıqla müəyyən edilə bilər. Lakin birbaşa tənzipləmə müvafiq resursların bölüşdürülməsi nöqtəyi-nəzərindən heç də səmərəli üsul hesab olunmur. Belə ki, müvafiq fəaliyyət növləri üzrə tətbiq edilən qaydalar resursların bölgüsündə və istifadəsində bazar səmərəliliyinin əldə olunmasını təmin edə bilmir. Bundan başqa, birbaşa tənzipləmə iqtisadi subyektlərin özlərinin ekoloji problemlərin həllində aktiv iştirakını stimullaşdırma bilmir. Bilindiyi kimi iqtisadi səmərəliliyin əldə olunmasında əsas prinsip özündə məsələnin bütün aspektlərini: yəni iqtisadi, sosial, ekoloji aspektləri nəzərə alan marjinal xərc və marjinal faydaların bir-birinə bərabər olmasıdır. Əsas məqsədin buna nail olunması olduğunu nəzərdə tutsaq, birbaşa tənzipləmə alətləri ilə bu mümkünsüzdür. Buna görə də, birbaşa tənzipləmə metodları optimal səmərəliliyin əldə olunmasında bizim üçün ən yaxşını vəd etməsə də, yaxşını vəd edir. Bu istiqamət həmçinin, mikrosəviyyədə müəssisələrin müəyyən mənada müstəqilliyini də əlindən alır. Birbaşa tənzipləmənin digər mənfə cəhəti isə müxtəlif subyektlər arasında ədalətli tətbiqinin çətin olmasıdır. Belə ki, bütün subyektlər arasında eyni tənzipləmə qaydalarının tətbiqi reallıqda hər bir subyektə müxtəlif təsir səviyyəsini ehtiva edir. Belə ki, bazarda əsas dominant mövqeyə malik olan və maliyyə imkanları geniş olan müəssisələr tərəfindən yeni avadanlıqların tətbiqi və əsas kapitalın yenilənməsi daha asandır. Bu yanaşma, həmçinin, müxtəlif istehsal sahələrində də özünü göstərir. Belə ki, müxtəlif iqtisadi fəaliyyət növlərinin yuxarıda qeyd olunan formada bəşəriyyətə verdiyi marjinal faydalar, eləcə də bu zaman yaranan marjinal xərclər fərqlilik göstərir. Bu reallığın birbaşa tənzipləmə metodları ilə nəzərə alınması kifayət qədər çətinidir. Eləcə də, emissiyaların müəssisələrin özləri tərəfindən sosial mənafeələrin nəzərə alınaraq daha da azaldılmasında birbaşa metodların tətbiqi məhduddur.

Piqu vergiləri və subsidiyaları: Xarici təsirlər probleminin həllində istifadə olunan digər bir metod isə tənzipləmədə vergi və subsidiyalaşdırma mexanizmidir. Ətraf mühit problemlərinin həllində ilk dəfə ingilis iqtisadçısı Artur Piqu tərəfindən təklif olunan bu metod optimal bazar tarazlığı nöqtəsinin təmin olunmasına stimulaşdırır. Qeyd edə bilərik ki, bu tənzipləmə metodu mülkiyyət hüquqları nöqtəyi-nəzərindən ətraf mühitə sahibliyi dövlətin ixtiyarına verir. Bu vergi növü iqtisadi subyektlərə təbiətdən istifadədə bir növ azadlıq versə də, təbiətə vurulan ziyan müqabilində onlar üzərinə müvafiq öhdəlik də təyin edir. Bu tənzipləmə növünün tətbiqi ilə müəssisələr öz gəlirlərini təyin edilən müvafiq vergi məbləğini və digər xərclərini nəzərə alaraq müqayisə edir, bazarda fəaliyyəti davam edib-etdirməmək haqqında qərar qəbul edirlər. Bundan başqa bu metodun tətbiqi ilə müəssisələr çirkləndirmə səviyyəsini vergi məbləğine uyğun olaraq korrekt etmək imkanına malik olurlar. Vergi yolu ilə tənzipləmə zamanı yaranan müəssisənin vergi xərcləri isə makro səviyyədə xərc hesab olunmamalıdır. Çünki toplanılan vergilər yenidən transferlər formasında cəmiyyətə qayıdır. Müəssisələrin həyat tsiklinə uyğun olaraq bu formada vergiyə cəlb edilməsi iqtisadi aktivliyə sədd qoymadan,

müəssisələrin tədricən istehsal texnologiyasının yenilənməsinə, tullantıların azaldılmasına stimül yaradır və adaptiv tənzimləmə siyasətinin təmin olunmasına imkan verir.

Piqu subsidiyası dedikdə, subyektlərə ekoloji xərclərin kompensasiyası məqsədilə verilən subsidiya növü başa düşülür. Piqu subsidiyası ilə tənzimləmə zamanı müəssisələr subsidiya miqdarına qədər ətraf mühitə atılan emissiyaları azaltmaqda maraqlı olurlar. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu tənzimləmə aləti bəzi hallarda çirklənmənin artımına da səbəb olmaqdadır. Belə ki, təklif edilən subsidiya firmanın mənfəətində yer aldığı üçün, heç emissiya etməyən firmalar çirkləndirmə dərəcəsini artırma bilirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, bunu nəzərə alaraq subsidiyalaşdırma heç də təsirsiz alət hesab edilməməlidir. Bu alət müəssisələr üçün təbiətin qorunması üçün stimullaşdırıcı vasitə kimi nəzərdə tutulmalıdır. Bu vasitə ilə dövlət tərəfindən müəssisələrin ekoloji xərclərinin kompensasiya edilməsində müəyyən mənada dəstək göstərilir. Digər tərəfdən Piqu vergilərinin beynəlxalq səviyyədə tətbiqi mümkün olmadığı üçün subsidiyalar alternativ çıxış yolu kimi istifadə oluna bilər. Subsidiyalaşdırma mexanizmi vergidən fərqli olaraq beynəlxalq donor institutlar tərəfindən aparıla bilər.

Ekoloji icazələr: Ekoiqtisadi tənzimləmə metodu olaraq ekoloji icazələr ətraf mühitdən istifadə səviyyələrini üzrə kvotaların təyin olunmasını nəzərdə tutur. Ekoloji icazə metodu həmçinin, kvotaların subyektlər arasında sərbəst formada mübadiləsinə də nəzərdə tutur ki, bu da onu birbaşa tənzimləmə metodundan əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndirir. Bu metodun tətbiqi məqsədilə 2005-ci ildə Avropa İttifaqı ölkələrin üçün AB Vahid Emissiya Mübadilə Sistemi (EU Emissions Trading System) yaradılmışdır. Qeyd edilən sistemin enerji sektoru üzrə sənaye sahələrində azaldılan emissiyalarda 16 il ərzində 43% pəyaya malik olduğu təxmin edilir. Qeyd edə bilərik ki, ölkələr tərəfindən qəbul edilən beynəlxalq sazişlərdən olan Kioto Protokolu da bir növ ekoloji icazə metodunun xüsusiyyətlərini daşıyan emissiya icazə sistemidir. Belə ki, bu sazişdə ölkələr üzrə emissiyanın yuxarı hədlərini müəyyən edən və ölkələrarası emissiya miqdarının ticarətini nəzərdə tutan müddəalar öz əksini tapır.

Ümumi olaraq bildirmə bilərik ki, bu tənzimləmə metodu bazar iqtisadi sisteminin nəzərə alın bilmədiyi xarici təsir problemini yenidən bazar tənzimlənmə metoduna yönəldərək optimal ekoiqtisadi balansın əldə olunmasını hədəfləyir.

NƏTİCƏ

Qeyd edilənləri nəzərə alaraq belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, antropogen təsirlərin nizamlanmasında iqtisadi metod və yanaşmaların tətbiqi ilə davamlı inkişafı təhlükəyə atmayan iqtisadi sistem formalaşdırmaq mümkündür. Belə ki, iqtisadi sistem tərəfindən nəzərə alın bilməyən problemlərin bazar mexanizminə müvafiq korrektələr edilməklə həllinə nail oluna bilər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Herman E. Daly, Joshua Farley, Ecological Economics: Principles and Applications
2. Gregory Mankiw, Principles of Economics
3. European Environment Agency
4. <https://sdg.iisd.org/commentary/guest-articles/strengthening-eu-emissions-trading-scheme-to-back-up-climate-ambitions/>
5. <https://www.oecd.org/env/tools-evaluation/emissiontradingsystems.htm>

ECOLOGICAL LIMITS OF ECONOMIC DEVELOPMENT

Joshgun JAFAROV

SUMMARY

One of the newest concepts to increase welfare and meet the needs of the world's population is sustainable development. The concept of sustainable development includes the issues of equitable distribution of resources between present and future generations, taking into account each of the economic, social, and environmental needs of society. Against the background of the development of the world economy, especially environmental needs come to the fore. The institution of an economic system operating within the framework of environmental principles is one of the main objectives of the modern world. The article examines the phenomenon of climate change, which has a special place in the issues of ecological economy, the problem of externalities in terms of environmental worries, and the general directions of state policy in this area.

Keywords: *climate change, ecological economics, externality problem, market efficiency, economic regulation*